

LACZKÓ SZABOLCS

A SZATMÁRI SVÁB IDENTITÁS

Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012, 264 oldal

A Szatmár-vidéki svábok kérdése a két világháború közötti időszakban meglehetősen ellentétes politikai és tudományos diskurzusok, célok, helyzetkezelési módszerek alapjául szolgált és szolgál, ezáltal olyan vonatkozási alapokat alakítva ki, amelyek a szakirodalmi igényesség feltétele nélkül keletkeztek. Baumgartner Bernadette *Kisebbség a kisebbségben* című könyve hiánypótlásul szolgál a szatmári svábok 1918–1940 közötti gazdasági, kulturális, társadalmi és politikai helyzetének szakszerű bemutatásához. Olyan kérdésekre keresi a válaszokat, minthogy a szatmári sváb–német mozgalom a közösség belső indíttatásából, avagy külső impulzusok eredményeként alakult-e ki, illetve kik voltak azok a nagypolitikai szereplők, amelyek ezt befolyásolták, esetleg irányították. Az asszimiláció–disszimiláció vita alapját képező indokok tény-szerű vizsgálatát is megcélozza.

Annak ellenére, hogy rengetegen és sokat írtak a szatmári svábok történetéről, a téma szakirodalma szegényes, ugyanis a szerzők a tudományosság igénye nélkül foglalkoztak ezzel a kérdéssel.¹ Mivel a témában nem született egy átfogó, összegző munka, a szerző ezt a hiányt is igyekszik pótolni amellet, hogy tudományosan, objektíven vizsgálja az eseményeket. A romániai német kisebbség két világháború közötti helyzetéről számottevő tudományos munka készült,² azonban a szatmári svábokról csak érintőlegesen tesznek említést.

A kötet alapvető célja a szakirodalom hiánypótlása, egy összefoglaló munka elérhetővé tétele úgy a szakma, mint a laikus olvasó számára, ezért célközönségként mindkét fél meghatározható. Ez a kettőség érezhető a mű szerkezetének és témájának a felépítésében is, eleget kíván tenni mindkét fél igényeinek, egyensúlyt próbál teremteni a szakavatottság és a laikus olvasó számára még emészthető szöveg megalkotásában. A szakmai oldalról való megközelítés azonban nagyon sokszor a téma iránt érdeklődő, nem szakképzett olvasó kárára megy.

A borítót, ami nagyon jól megragadja a könyv tematikáját, Matei László tervezte, s ebben feltehetőleg a könyv megjelenésének időpontja is közrejátszik, ugyanis a keményfedeles borítón a Szatmár-vidéki svábok betelepítésének 300. évfordulója alkalmából Szatmárnémetiben felállított emlékmű látható.

A kötet, tematikai és szerkezeti felépítését tekintve, 3 nagy részre van felosztva, amelyek további alfejezetekre, azok pedig alpontokra vannak bontva. A mű felosztása arányaiban egy fordított piramisra emlékeztet. A fejezetek időrendi felépítésükben lineárisak, ami viszont nehézkessé teszi az olvasást, az nem más, mint hogy a szerző fejezetről fejezetre a sváb történet más-más aspektusát ismerteti meg, így sokszor arra készíti az olvasót, hogy visszalapozzon a tisztánlátás megtartása miatt. Ez olyan érzést kelthet az olvasóban, mintha tanulmánykötetet lapozgatna és nem egy összefüggő munkát. A szövegtömbök és a tematika szerkezetileg összefonottabb formában a hatékonyabb olvasást mindenképpen elősegítené.

Egy kisebb bevezető a kutatott témát, annak újdonságait, forrásait és vizsgálati lehetőségeit taglalja, ugyanakkor a szatmári svábok történetének historiográfiájáról is kapunk ismertetőt. Fontos kiemelni, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan, eddig hozzá nem férhető és nem kutatott anyagok feldolgozásával, a szerzőnek sikerül árnyalnia a szatmári svábokról kialakult képet.³

Az első rész egy rövid történeti áttekintés a svábok betelepítésétől kezdve az első világháború végéig. Ezt a fejezetet olvasva nyeri el jelentőségét a borítón lévő emlékmű is. Ugyanakkor ez a kisebb lélegzetű rész elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmet nyerjenek a két világháború között Szatmár-vidéken lezajló folyamatok. Az eseményeket Baumgartner Bernadette érthetően és velősen vázolja fel.

Szatmár vármegye területén többször dúlt háború 1526-tól kezdődően, amelyek az ott élők mindennapjait mérhetetlenül megnehezítették. A Rákóczi-szabadságharc idején sokan életüket veszítették, esetleg elmenekültek onnan, aminek eredményeképp több falu is elnéptelenedett, lakatlanná vált. Ezért Károlyi Sándor gróf, aki 1712. április 5-én kapott főnemesi címet III. Károlytól, a szatmári békét követően a megmaradt jobbágyság mellé svábokat telepített a birtokaira. 1712-től kezdődően a telepítések több hullámban valósultak meg, és egészen a 19. század elejéig tartottak.

A Károlyiaknak a 18. századon véghezvitt telepítéspolitikája következtében Nagykároly és Szatmárnémeti térségében 31, részben vagy egészében svábok által lakott település jött létre. A Nagykároly és Szatmárnémeti térségében levő sváb falvak közül a trianoni döntés után 24 falu⁴ került Romániához, és ezek kerültek vizsgálat alá.

A szatmári falvakban végbemenő asszimilációs diskurzusban két egymással ellentétes nézőpont uralkodott, s uralkodik a szakirodalomban is. Az államilag és az egyház által kierőszakolt, illetve a *spontán* asszimiláció tézise. A szerző ezt az elfogultságot mellőzve, tudományosan vizsgálja meg az első világháborúig terjedő időszakot, nyomon követve a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokat. Górcső alá veszi a katolikus egyház, a magyar állam, valamint a gazdasági és társadalmi változásokat előidéző modernizáció elmagyarosodásban betöltött szerepét is.

A vizsgált területen a nemzetiség arányának változását is ismerteti az 1880, 1890, 1900 és 1910-es népszámlálások adatainak elemzésével, az egyházi nyilvántartásokat pedig kontrollként használja. Az olvasó számára az adatok könnyebb átláthatóságát térképek, táblázatok és diagramok segítik. A vizsgált falvakban a telepés svábok német identitásának megőrzésében, ugyanakkor az asszimilációs folyamat lezajlásának mértékében fontos szerepet játszott az is, hogy mennyire alkottak az egyes települések összefüggő egységeket, mennyire voltak közel a vármegye két központjához (Szatmárnémeti, Nagyvárad), vagy esetleg elzártabban, szigetszerűen helyezkedtek el.

A letelepedett svábok nagy része földműves volt, néhány mesterember kivételével. Az értelmiséget ebben a térségben a papok és tanítók jelentették, akik általában helybeli sváb származásúak voltak, ők azonban magyar képzést kaptak, ezért a nagyrészt földművesekből álló sváb közösség nem tudott saját értelmiségi réteget kitermelni, ugyanakkor földrajzilag messze helyezkedett el a két nagy tömbben élő német csoporttól, a bánáti sváboktól és az erdélyi szászoktól. Ezáltal egy olyan árnyalt képet mutat be a szerző, amely szerint a szatmári svábok etnikai identitásának változása nem tekinthető csupán állami ténykedésnek, hanem ebben közrejátszottak a gazdasági és társadalmi viszonyokhoz való sikeres alkalmazkodás szempontjai is.

A szatmári sváb falvakban az első világháborút követő, német nemzeti identitásra ébredés tézise nagyrészt külső tényezők, szereplők által nyert teret, azonban a térségbeli falvak többségében az akkulturáció⁵ volt a jellemző. Ennek következtében a szatmári svábok két világháború közötti történetének kulcsfontosságú elemét képezi a lakosság saját identitásáért való küzdelme, illetve a külső faktorok által identitásuk *kényszerű* megtalálásáért folytatott mozgalom.

A második nagyfejezetben bemutatásra kerülnek mindazok a politikai struktúrák, keretek és az a nagypolitikai háttér, melyeknek ismerete kulcsfontosságú ahhoz, hogy a két világháború közötti svábok helyzetével kapcsolatban felmerülő kérdéseket meg lehessen válaszolni. Baumgartner Bernadette egy összegző korszakelemzést épített fel ebben a részben. Itt a német, a román és a magyar fél politikai és társadalmi érdekeit, illetve azon aspektusait mutatja be, amelyek közvetve és közvetlenül egyaránt hatással voltak a szatmári svábokra.⁶

Röviden felvázolja Nagy-Románia születésének körülményeit, ugyanakkor a hatalmi-politikai struktúra változását is. A román kisebbségpolitika 1918–1940 közötti bemutatása által pedig azt az átfogó konstrukciót kívánja megteremteni, amelyben a kisebbségeknek újra kellett értelmezniük politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági helyzetüket egyaránt. A két Nagy-Romániához került német népcsoport, az erdélyi szászok és a bánáti svábok, gyorsabban és pragmatikusabban közelítették meg az impériumváltás által hozott új helyzetet, mivel már rendelkeztek történelmi tradíciókkal, intézmé-

nyesített társadalmi szerkezettel, ugyanakkor a kisebbségi lét sem volt újdonság számukra. A romániai magyar és német kisebbség politikai szinten nem tudott olyan együttműködést megvalósítani, amelyet a magyar kormány és a kisebbségi politikusok igényeltek volna. Az egymással való interakcióban a két kisebbség helyzete és céljaik különbsége játszott alapvető szerepet.

Az erdélyi szászok bíztak a gyulafehérvári nyilatkozat kisebbségekre vonatkozó kitételeinek betartásában, így 1919. január 8-án a Szász Nemzeti Tanács volt az első, amely kijelentette, hogy Erdély szász népe elismeri Erdély és Románia egyesülését. A bánági svábok augusztus 10-én tettek hasonló bejelentést.

Az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nyilatkozatban, illetve az 1919. december 9-én Párizsban aláírt kisebbségi szerződésben szereplő ígéretekéből, kikötésekből nem valósult meg szinte semmi, ugyanis ezek intézkedései nem kerültek bele sem az 1923-as, sem az 1938-as alkotmányba, sőt mindkettő kimondta, hogy: „A Román Királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam”. 1938-ban a külpolitikai helyzet nyomása miatt három intézkedés született, amelyeket kisebbségi státútumnak neveztek. Ezekkel a rendelkezésekkel a kisebbségi kérdés elodázása és problémamentessé tétele volt a cél.

Mivel a két világháború közötti időszakban a kisebbségek jogi státusza nem volt tisztázott, egyik alkotmány sem foglalta magába a kisebbségek jogait, ezért olyan törvények születtek, amelyek korlátozták ezeket a jogokat. Két törvénycsoportot emel itt ki a szerző, az 1921-es földreformot,⁷ amit országreszenként változóan, különböző hatáskörrel hajtottak végre, a másik pedig a román állam iskolapolitikájára vonatkozik. Az egymás után megjelenő tanügyi törvényekkel korlátozták, illetve irányították a kisebbségeket. Az 1918-ban Erdélyben jól kiépített állami és egyházi iskolahálózatot teljesen átalakították, az állami iskolák nagy részét román tannyelvűekké tették, ezért az anyanyelvű oktatás a történelmi egyházak feladata lett. Az egyházak gazdasági helyzete azonban az 1921-es földreformnak köszönhetően jelentősen instabillá vált. A német és a magyar kisebbség anyanyelvi oktatása tehát az őket fenntartó történelmi egyházak feladata lett.

A Nagy-Romániában élő egyes német csoportok helyzetképének⁸ vázlatos ismertetése elengedhetetlen ahhoz, hogy átfogó képet alakíthasson ki a szerző az 1918 után kezdetét vevő nemzeti alapú újjászerveződésről, és arról a törekvésről, hogy egységes romániai német népcsoportot hozzanak létre. Kezdetben ennek a mozgalomnak az irányítói a belső, romániai érdekeket képviselték, majd az 1930-as évek közepére már a Németországból irányított nemzetiszocialista politika vette át a vezető szerepet. Az erdélyi szászok és bánági svábok identitásának megmaradását és erősítését az anyanyelvi istentisztelet és a független iskolahálózat kiépítése tette lehetővé. Ezáltal könnyebben tudtak védekezni a magyarosítással szemben. Az erdélyi szászok, a bánági svábok és a bukovinai németek esetében is konf-

liktusok voltak a társadalmi-szervezeti életben. A besszarábiai, a regáti és dobrudzsai németiség az erdélyi szász vezetést követte, fogadta el. A nemzetiszocialista eszme térnyerése megosztotta a közösségeket. Erre vonatkozóan is közöl információkat a szerző, a politikai struktúrákat, szerveződések bemutatja, azonban, hogy mindez miképpen jöhetett létre, arra nem tér ki. A weimari német politika a kulturális és szellemi összetartozást támogatta, míg 1935-től már egy vérségen alapuló és a Führer politikájához idomuló kisebbségpolitika vette át a helyét. Fritz Fabritius volt az ügyeletes, kijelölt ember arra, hogy elterjessze a nemzetiszocializmus eszméit az összes romániai német népcsoport körében, valamint figyelnie kellett a német-román jó viszony fenntartására.

A kötet harmadik része foglalkozik a szatmári svábok két világháború közötti állapotával, életkörülményeivel, ugyanakkor ezek változásával. A könyv tulajdonképpeni, címben is megjelölt témájának kifejtése ebben a részben található.

A szatmári svábok első világháború utáni lélekszámának pontos meghatározása is folyamatos vita tárgyát képezte. A népszámlálási adatok vizsgálatának egy egész alfejezetet szán a szerző, ugyanis a népszámlálási eredmények olyan összefüggésekre mutatnak rá, amelyek alapjául szolgálnak mind a román állam, mind pedig a sváb-német mozgalom célrendszerének meghatározásához.

Népszámlálásra 1920-ban, 1930-ban és 1941-ben került sor. Az 1920-as népszámlálás adatait már abban az időszakban megkérdőjelezték maguk a román hatóságok is. A felmérés hűen tükrözi, hogy a mindenkori hatalom kezében a népszámlálási adatok politikai eszközként is szolgáltak, szolgálhatnak. A szerző természetesen kritikával kezeli ezeket az adatokat, kontrollként pedig az egyházi jelentéseket használja, részletes adatokat szolgáltat a vizsgált települések lakosságárányának változását illetően.

Az 1920-as felmérés, elfogult volt és ferdített adatokat közvetített. Ennek köszönhetően a sváb lakosság számában megsokszorozódott, így olyan jogi alapot biztosított számukra, amely elősegítette a *regermanizációt*, a német mozgalom megindítását, továbbá a német nyelvű oktatás, helyenként kényszerű bevezetését. Mivel ebben a térségben az asszimiláció mértéke változó volt, nem pedig egy befejezett folyamat, ahogyan azt a magyar álláspont hangoztatta,⁹ ez igencsak komplikálta az ottani magyar és német kisebbség helyzetét.

A Szatmár-vidéki svábok, az impériumváltást követően, rövid időn belül a román-német-magyar érdekszféra metszéspontjába kerültek. A román hatalmi erők határozottan azzal a szándékkal támogatták a német népiségi mozgalmat Szatmár térségében, hogy a határ menti magyar kisebbség pozícióit gyengítsék. A német álláspont, amiről már tettünk említést, kezdetben a német közösség életben tartását, gazdasági és kulturális szervezeteinek megőrzését, megerősítését tartotta érdekének.

A szatmári németiség mozgalma szervezési tapasztalat és értelmiségi réteg hiányában, tulajdonképpen egy Fritz Winterhofen nevezetű illető magánakciójaként indult.¹⁰ 1926-ban ő alapította meg a Szatmári Sváb Népközösséget az erdélyi szász és bánsági sváb központok támogatásával, tevékenységét a német és román kormány is támogatta. Annak ellenére, hogy ilyen nagy szerepe volt a térségben a mozgalom elindításában, csak annyit tudunk meg róla, hogy nem Szatmárból származik, és pénzügyi gondokkal küzd. A szatmári német mozgalom szorosabb intézményes viszonyt és együttműködést ápolt a bánsági svábokkal, mint az erdélyi szászokkal. Ennek teljesen a vallási különbözőség volt az alapja, ugyanis az erdélyi szászok evangélikusak voltak, míg a bánsági svábok katolikusak. A romániai német közösségeken belül néha ez is konfliktus tárgyát képezte.

A szatmári sváb–német mozgalom a nemzetiszocialista eszmék és politika térnyerése előtt a német tannyelv bevezetését könyvelhette el meghatározó és látványos sikerként. 1940-re viszont már komoly eredményeket ért el úgy a regermanizációban, mint egy fiatal értelmiségi réteg kinevelésében is. Baumgartner Bernadette ezt a folyamatot nagyszerűen rekonstruálja az érintett közösségekre lebontva. Az összetartozás érzését a Németországból és a Bánságból érkező vendéglődők, csoportok erősítették színházi darabok bemutatásával, szakmai jellegű előadások megtartásával. A népiségi mozgalom nemzetiszocialista irányú erősödését mozdították elő a Szatmár-vidéki svábok között a Németországban tanuló diákok nyilatkozatai, az ifjúsági szervezetek zászlós felvonulásai, a népünnepélyek, majd pedig az olyan jellegű előadások és ünnepi beszédek, amelyek a származási és vallási különbségek mellőzésére szólítottak fel, kiemelve, hogy az egyetlen összetartó erő a német vér.

A magyar érdeket a szatmári katolikus püspökség védte a legkiemelkedőbbben, vehemensen harcolt az iskoláiért és azok magyar tannyelvű működéséért. Kiemelt helyet kapott a könyvben az egyház és a német mozgalom viszonya, ami szüntelen ellentétekkel tarkított volt, mindemellett egy diplomáciai csatározás körülményeit, intrikáit is felvázolja Baumgartner Bernadette. Fiedler István kinevezése a Szatmár–Nagyváradai egyházmegye¹¹ püspöki székére olyan diplomáciai akciót indított el, amely mozgásba lendítette a román kormányt, a szatmári német mozgalom képviselőit, a bánsági svábokat, valamint a német és magyar felet is, a Vatikánban és a bukaresti nunciátúrán egyaránt.

A kitekintést és összegzést, mint a könyv befejező pontjait, megelőzi egy könnyed olvasmány, ami a Szatmár-vidéki néphagyományok és népszokások különlegességeire hívja fel a figyelmet. Olyan érdekes szokásokról tud meg többet az olvasó, mint a *kirbáj*, *vájbusli*, *fenstrálás* vagy pedig a *hostubálás*.

A források felhasználásával hitelesen rekonstruálja az eseményeket a mű írója, ámbár néhány helyen a történések, jelentések, nyilatkozatok elemző szempontból való megközelítésének hiánya érzékelhető.

A lábjegyzetekben hasznos utalások, részletezések találhatóak személyekre, pártokra, intézményekre vonatkozóan, esetleg egy-egy téma bővebb, részletesebb vizsgálatával foglalkozó művekre is felhívja a figyelmet a szerző. Ami még hiányként fogalmazható meg, az a német diplomácia Romániába kihelyezett alakjaira vonatkozik, ugyanis a források számottevő részét a temesvári konzul és bukaresti nagykövet jelentései, levelei teszik ki. Őrölük viszont nem tud meg semmit az olvasó.

A szatmári svábok történetéhez köthető forráskiadványok majdnem teljes mértékben hiányoznak – emeli ki a szerző a könyv elején.¹² Ezt ellensúlyozza, egy tudományos forrásmunka publikálásának lehetőségét hangsúlyozza a kötet végén, a mellékletben található forrásközléssel. 19 dokumentumot közöl, viszont nem indokolja meg Baumgartner Bernadette, hogy mi alapján válaszotta ki ezeket. A Szatmári Püspöki Levéltár „Sváb ügyek” nevű dobozából közöl leveleket, de közöl jegyzőkönyvet, beszámolót, meghatalmazást, feljegyzést és egy memorandumot is. Német és magyar nyelvű dokumentumok egyaránt megtalálhatóak a mellékletben, a könyvben hivatkozik is rájuk.

Célszerű lenne egy német, angol, valamint román nyelvű kiadáson is gondolkodni, hogy minél szélesebb közönség számára elérhető legyen ez a nagyszerű munka.

Jegyzetek

- ¹ A szatmári svábok kérdésével foglalkozó irodalmat négy csoportra osztotta Baumgartner Bernadette: a korabeli Németországban megjelent irodalom, a Szatmárból származó és külföldön élő svábok tanulmányai, a korabeli magyar szakirodalom, valamint összefoglaló munkák a romániai németekről. A korabeli német munkák elfogultak, a kierőszakolt magyar kisebbségpolitika áldozataiként tüntetik fel a szatmári svábokat. Szubjektívek a magyar írások is, amelyek viszont a folyamatában befejezett, spontán asszimiláció téziséből indulnak ki. BAUMGARTNER Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012, 12–13. p.
- ² Ezek aprólékosak és igényes levéltári kutatásokra épülnek. Itt meg kell említeni néhány fontosabb munkát: BÖHM, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und die Weimarer Republik 1919–1933*, Verlag des Arbeitskreises für Geschichte und Kultur der Deutschen Siedlungsgebiete im Südosten Europas e. V., Ippenheim, 1993; BÖHM, Johann: *Das nationalsozialistische Deutschland und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1936–1944*, Lang Verlag, Frankfurt – Bern – New York, 1985; CIOBANU, Vasile: *Contribuția la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918–1944*, Hora, Sibiu, 2001; GEHL, Hans: *Regionale Volkskulturen in Ostmitteleuropa*, Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen, 2002; GLASS, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft: das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*, Oldenbourg Verlag, München,

- 1996; MIEGE, Wolfgang: *Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik*, Lang Verlag, Frankfurt, 1972; REINERTH, Karl. M.: *Zur politische Entwicklung der Deutschen in Rumänien 1918–1928*, Wort und Welt Verlag, Bad Tölz, 1993.
- ³ A Német Külügyminisztérium Politikai Archívumában, a Szatmári Püspöki Levéltárban, a Magyar Országos Levéltárban található anyagok, az MTI anyagai, a szatmári falvak Historia Domusai segítségével, valamint a szatmári német mozgalom lapja által, amely 1926-tól *Mitteilungen der Deutsch-schwäbische Volksgemeinschaft Gau Satmar* néven, majd 1935-től *Sathmarer Schwabenpost* címmel jelent meg.
- ⁴ Csanálos, Csomaköz, Érdengeleg, Gilvács, Kálmánd, Kaplony, Mezőfény, Mezőterem, Nagymajtény, Szaniszló, Erdőd, Királydarócz, Krasznabéltek, Krasznasándorfa, Krasznaterebes, Nagymadarász, Nagyszokond, Nántú, Szakas, Szinfa, Barlafalu, Józsefháza, Alsóhomoród, Mezőpetri.
- ⁵ A kultúra változásának az a formája, amikor egyes emberek, közösségek önként vagy valamilyen külső, esetleg belső nyomás hatására egy számukra új, viszont domináns társadalomhoz kulturálisan hasonulnak. A beilleszkedés az eredeti kultúra elvesztésével, térvessztésével jár. Az akkulturációt megkülönböztetjük úgy szakmai, mint hétköznapi értelemben a beilleszkedési folyamat végeredményétől, az asszimilációtól.
- ⁶ A német, román és magyar szakirodalmat egyaránt tüzetesen felhasználta, néhány fontosabbat kiemelve, meg kell jegyezni az alábbi munkákat: BARDI Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004; CZIRÁKI Zsuzsanna: *Az erdélyi szászok története*, Imedias Kiadó, Budapest, 2006; DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea: *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990; MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 31-ig*, Studium Kiadó, Budapest, 1941; *Enciclopedia de istorie a României*, Editura Meronia, București, 2000; HILLGRUBER, Andreas: *Hitler, König Karol und Marschall Antonescu: die Deutsch-Rumänischen Beziehungen 1938–1944*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965; KOLAR, Othmar: *Rumänien und seine nationale Minderheiten 1918 bis heute*, Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1997; SCURTU, Ioan – BUZATU, Gheorghe: *Istoria Românilor in secolul XX (1918–1948)*, Editura Paidea, Bucuresti, 1999; TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
- ⁷ Ez a rész nincs eléggé részletesen kifejtve, bővebb magyarázatot igényelne, hogy milyen hatással is volt az adott területre a földreform. BAUMGARTNER: *i.m.*, 46–47. p.
- ⁸ Rövid tényállások az erdélyi szászok, bánsági svábok, valamint a bukovinai, besszarabiai, dobrudzsai és regáti németek társadalmi és politikai szerkezetéről. *Uo.*, 52–64. p.
- ⁹ Az Országos Magyar Párt felháborodással viseltetett a szatmári népiségi munka beindulásával kapcsolatosan. Jakabffy Elemér, Willer József, Kardhordó Károly, Gábor Jenő különböző napilapokban és folyóiratokban arról cikkeztek, hogy a szatmári németesség asszimilációja befejeződött. *Uo.*, 76. p.
- ¹⁰ *Uo.*, 80. p.

- ¹¹ Az 1929-es, Románia és a Szentszék között megkötött konkordátum eredményeként jött létre az egyesített egyházmegye. *Uo.*, 187. p.
- ¹² Kivételt képez Vonház István *A szatmármegyei német telepítés* című munkája, amely közli a Károlyi-levéltárban található, telepítéstörténettel kapcsolatos összes dokumentumot, valamint Tilkovszky Loránt és Weindinger Melinda *Magyar memorandum és német válasz* című forrásközlése, amelyben egy rövid fejezet a szatmári kérdést részletezi. Ezt a magyar memorandumot 1931-ben juttatták el a német kormánynak.